

KUML
2002

KUML 2002

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Mellemtoft Øst

En tidlig middelalderlig landbebyggelse nær Tvis Kloster

Af BO STEEN

I foråret 1999 undersøgte Holstebro Museum en tidlig middelalderlig landbebyggelse beliggende på nordsiden af Vandkraftsøen 3 km øst for Holstebro by (fig. 1).¹

Undersøgelsen, der var foranlediget af opførelsen af et kommende plejecenter, omfattede et ca. 100×90 m stort areal, hvoraf der blev fladeafdækket omtrent 6.000 m² i et system af felter og tætliggende søgegrøfter.

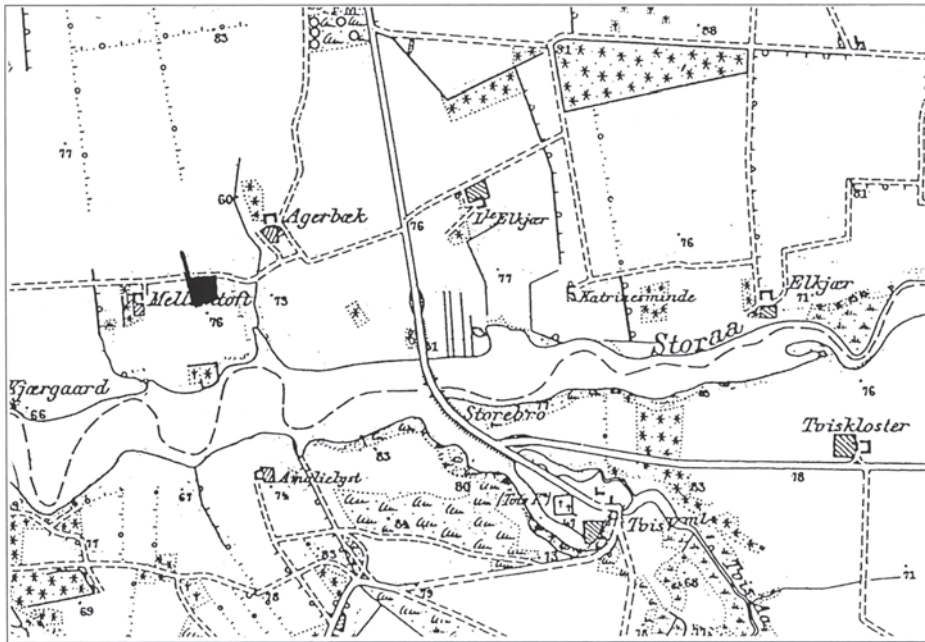
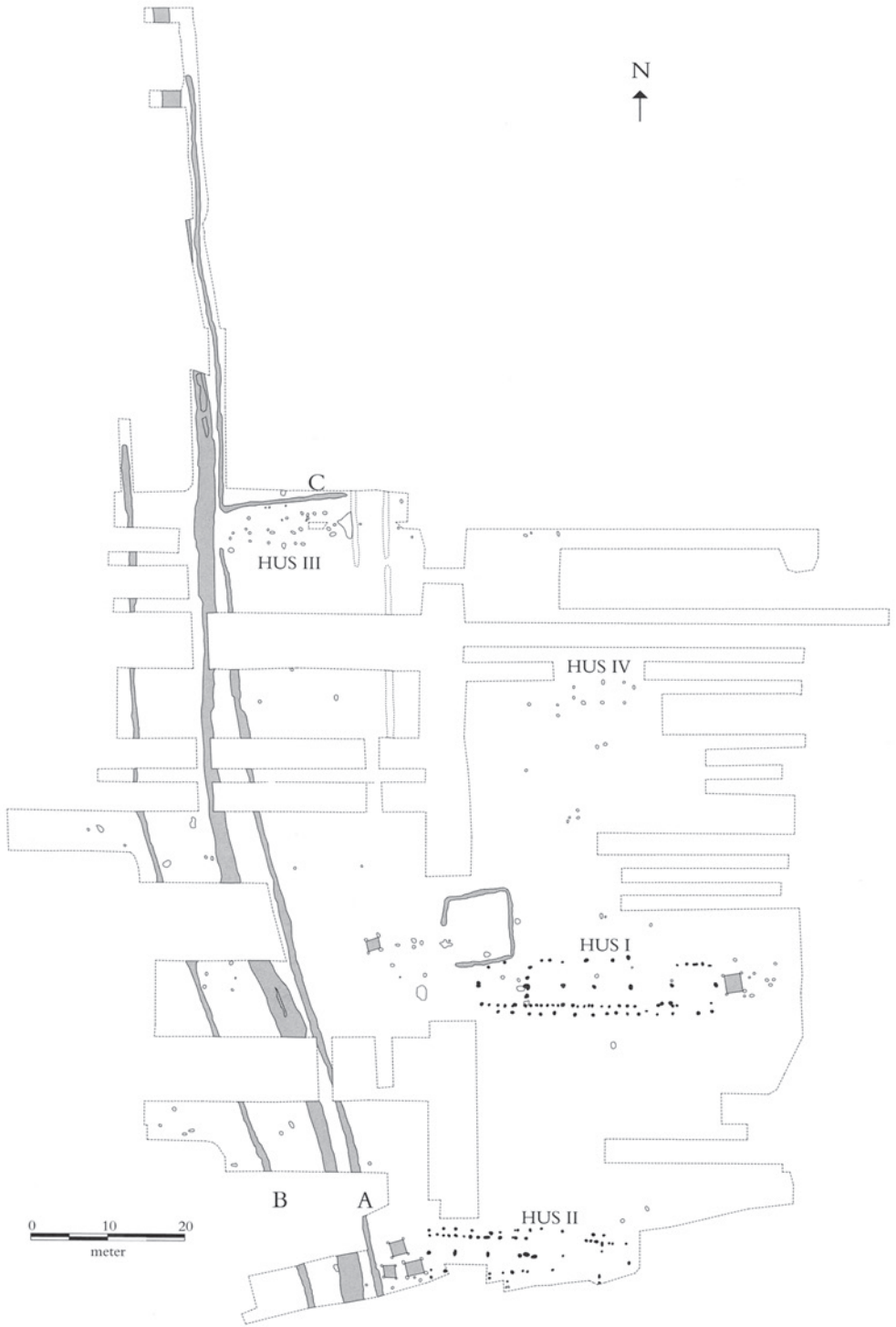

Fig. 1. Kortudsnit med udgravningens beliggenhed angivet. Den stiplede linie angiver Storåens forløb for opdæmningen af Vandkraftsøen.

Map section showing the excavation. The dotted line indicates the course of the river Storåen before the hydroelectric power lake was dammed.

◀ Fig. 2. I udgravningsfeltets vestside ses vejsporet (mørk raster) samt toftegrøfterne A-C. Øst for grøft A ses de middelalderlige anlæg med husene I-III, fem staklader samt dyrefolden ved hus II. Hus IV er fra bronzealderen, grøfterne øst for hus III, markerede med finstiplet signatur, er recente. – Tegning: Bo Steen.

The road track (indicated with dark screen) and the croft ditches A-C are seen in the western part of the excavation. East of ditch A are the medieval structures comprising house I-III, five Dutch barns, and the pen by house II. House IV is from the Bronze Age, and the ditches east of house III, marked by a fine dotted line, are modern.

De middelalderlige anlæg udgøres af et nord-sydgående vejspor, der løb imellem to parallelle toftegrøfter og øst herfor tre langhuse, en dyrefold samt fem staklader. Herudover blev der afdækket en bronzealderlig hus-tomt samt enkelte gruber og stolpehuller fra neolitikum og bronzealder. Disse ældre anlæg lå spredt i hele udgravningsområdet (fig. 2).

Det undersøgte areal er beliggende på en plan flade, der som et lille sydvendt næs med stejle skrænter skyder sig direkte ud mod Vandkraftsøen. Søen blev i 1940'erne etableret ved at opstemme en del af den ådal, hvorigennem Storåen slyngede sig, og oversvømmelsen bevirkede, at store engdrag forsvandt. De stejle skrænter fortsætter mod øst ned mod et smalt engområde, mens fladen mod vest falder svagt ned mod gården Mellemtoft. Mod nord fortsætter fladen ud i et ganske plant område, der tidligere har været hedeslette. På næsset består undergrunden af svagt lerholdigt ferskvandssand og i det tidligere hedesletteområde nord herfor af kraftigt gruset sand. Det undersøgte areal benævnes Mellemtoft Øst.

I den østlige udkant af næsset, tæt på skråningen ned mod engdraget, er der tidligere fundet en hvæssesten fra vikingetid eller middelalder.² På sydsiden af åen 1 km mod sydøst ligger det middelalderlige Tvis Kloster, der kan dateres tilbage til 1163.

Langhuse

Hus I var 30,5 m langt og lå orienteret øst-vest (fig. 3). Midt gennem huset var spor efter syv tagbærende stolper med en afstand varierende fra 4-6 m. I både øst- og vestenden sad de yderste tagstolper i gavlen. Dybden af tagstolpehullerne var mellem 11-30 cm, og de var ikke væsentligt dybere end hullerne efter vægstolperne, der må have båret en stor del af tagets vægt.

Husets sydvæg var opbygget af en indre og en ydre stolperække. Afstanden mellem de to rækker var 0,75-1,10 m. Angives husets bredde ud fra den indre række var bredden 5 m. I den indre række havde stolperne stået tættest med en afstand varierende fra 0,5 m og op til 1,5 m, men of-

Fig. 3. Hus I. De tre indgange i sydvæggen er markeret med pil. – Tegning: Bo Steen.

House I. The three entrances in the southern wall are marked with an arrow.

test var afstanden omkring 0,80 m. I den ydre række havde der stået færre stolper; her varierede afstanden mellem stolpehullerne også en del, men den gennemsnitlige afstand lå på 1,25–1,5 m. I de bedst bevarede partier kunne det ses, at stolperne i den ydre række altid var placeret overfor en stolpe i den indre væg.

Husets nordvæg så derimod ud til blot at have bestået af en enkelt stolperække. Af de spredt bevarede stolpehuller var der dog nogle, der stod med så stor afstand til husets midterlinie, at det ikke helt kan udelukkes, at der oprindeligt kunne have været partier med to stolperækker også i denne væg.

I husets indre sydvæg var der tre indgange, alle 1,25 m brede og lidt rykket ind mod huset. I indgangene var den ene side placeret lige ud for en tagbærende stolpe. Dette tyder på, at huset har været rumopdelt. Ved den vestligste indgang sås der på hver side af tagstolpen huller efter stolper, der må have stået i en sådan indre skillevæg.

Dybden af stolpehullerne i både de indre og ydre vægstolperækker varierede fra 1 cm til 25 cm. Variationen skyldes til dels bevaringsforholdene. Den østlige ende af huset var meget nedpløjet, og der var kun få centimeter tilbage af mange af stolpehullerne. Indgangsstolpehullerne var dybere end de øvrige vægstolpehuller, og også nabostolpehullerne var i flere tilfælde dybe.

I vægstolpehullerne var der ikke bevaret stolpeaftryk, og det er derfor ikke muligt at afgøre, om stolperne i den ydre række har stået lodrette eller skrå.

Hus II lå parallelt med hus I i en afstand af 30 m mod syd (fig. 4). Huset havde en længde på 26 m og en bredde på 4,5 m målt fra den indre vægrække. Hus II var således lidt mindre end hus I, men var i øvrigt konstrueret efter samme princip. Der var dog den forskel, at det her var nordvæggen, der tydeligvis bestod af en indre og en ydre stolperække, mens

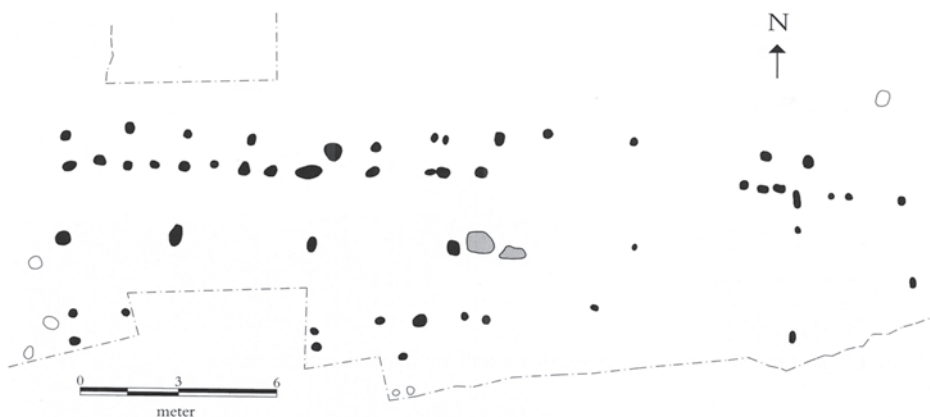

Fig. 4. Hus II. Med lyse raster er markeret to 1-3 cm dybe fyldskifter, der må tilhøre huset, men hvis funktion ikke kan bestemmes. – Tegning: Bo Steen.

House II. Two 1-3-cm deep layers are marked with a light screen. They belong to the house, but their function is unknown.

opbygningen af sydvæggen var mere usikker. Den vestlige ende af sydvæggen blev kun delvist afdækket, da det ikke var muligt at undersøge et 5 m bredt område, der gik ind i væggenes vestende. På begge sider af det uafdækkede område var der ydre og indre vægstolpehuller, og i det mindste denne ende af huset så ud til at have et forløb af dobbelte stolperækker i både nord- og sydvæggen.

Der var ikke klare spor efter indgange i dette hus, men stolpehuller inden for den indre væg tyder på, at der har været en rumadskillelse i husets østende.

Midt i huset, op ad et 20 cm dybt tagstolpehul, var to 1-3 cm dybe fyldskifter, som sandsynligvis også skal forbindes med huset. Den ringe dybde taler imod, at det kunne være nedgravninger efter støttestolper eller efter udskiftninger af tagstolpen. I fylden var der ikke trækul alle andet, der kunne forklare anlæggenes funktion.

Hus III. Helt mod nordvest i udgravningen, op mod grøft C, var der inden for et 18×6 m stort område en gruppe stolpehuller, der givetvis repræsenterer faser af et eller måske flere huse (fig. 2). Mange af stolpehullerne havde dybder på 20-30 cm, og selvom der kunne dannes rækker af 3-5 stolpehuller, var det ikke muligt entydigt at udskille hus III (fig. 5).

Andre bygninger

I det nordvestlige hjørne af hus I kunne der iagttages et ca. 9×9 m stort, firkantet areal omgivet af en grøft, der ikke var samtidig med huset

Fig. 5. Stolpehul i hus III opfyldt med munkesten. – Foto: Bo Steen.
Posthole in house III filled with medieval bricks.

(fig. 2). I det sydvestlige hjørne af anlægget var en 5 m bred åbning. Omrent midt i åbningen fandtes et par stolpehuller, der kan tolkes som dør- eller portstolper, men det kunne ikke fastslås, om de tilhørte konstruktionen.

Den mest sandsynlige tolkning af anlægget er, at det er en form for dyrefold. Lignende anlæg, dateret til det 11. århundrede, er iagttaget ved Gl. Hviding og i den nærliggende, men tidsmæssigt lidt senere bebyggelse Vilslev. Disse anlæg, der var henholdsvis 4×6 m og ca. 7×11 m store, er tolket som dyrefolde eller skure.³

Ganske tæt op ad østgavlen i hus I og vestgavlen i hus II sås flere stolpehuller, der ikke syntes at indgå i husenes konstruktion, men måtte tilhøre selvstændige bygninger. Af disse stolpehuller kunne der ved hus I udskilles en staklade og ved hus II tre staklader, men de øvrige stolpehuller uden for husene antyder, at der kan have været andre konstruktioner end blot disse.

Vest for dyrefolden var der ligeledes en gruppe stolpehuller, hvoraf det umiddelbart var muligt at udskille en staklade, men igen var der også stolpehuller, der ikke kunne gøres rede for.

Fig. 6. Toftegrøfterne A og B og vejsporet imellem efterskovles af amatørarkæolog Gunnar Mikkelsen. De små træpinde markerer ældre anlæg og naturlige fyldskifter. I baggrunden ses gården Mellemtoft. – Foto: Bo Steen.

The croft ditches A and B, and the road track between them, is cleaned by amateur archaeologist Gunnar Mikkelsen. The small wooden pins mark the older structures and the natural layers. The farm Mellemtoft is seen at the back.

Toftegrøfter og vejforløb

Vest for langhusene løb en nord-sydgående toftegrøft A, og parallelt med denne, i en afstand af 9–14 m, løb en tilsvarende grøft B (fig. 2). Mellem de to grøfter, men tættest op ad grøft A, gik et vejspor (fig. 6). Begge grøfter og vejen havde en fortsættelse uden for udgravningsfeltet. Mod nord blev grøft A fulgt med en smal søgegrøft, hvor det kunne ses, at grøften sluttede brat 57 m nord for hovedudgravningsfeltet. Søgegrøften blev udvidet yderligere 9 m, men uden at en eventuel fortsættelse kunne iagttages. Vejen derimod var synlig i hele den 63 m lange søgegrøft.

Nord for det formodede hus III gik en tredje, grøft C, vinkelret ud fra grøft A. Grøft C endte i øst tæt op ad en recent grøft, men det kan ikke udelukkes, at grøften kunne have en fortsættelse mod øst ud i det ikke undersøgte område. Syd for det hjørne, hvori grøft A og C mødtes, har der muligvis været en indgang. På dette sted kunne grøft A ikke iagttages over en 3,5 m lang strækning.

Grøfterne A og B var 50–100 cm brede og grøft C 25–80 cm bred. Dybden af grøfterne varierede fra få centimeter til 36 cm afhængigt af bevaringsforhold og gravemaskinens afgravningsdybde. Grøfternes bunde var flade til let buede og uden spor af stolpehuller.

Fig. 7. Vejspor i flade og profil. – Foto: Bo Steen.

The road track in plan and section.

Vejens bredde i fladen varierede fra ca. 1,5–3,5 m afhængig af afgravningens dybde. I stort set hele strækningen kunne der i bunden af vejsporret udskilles to svagt dybere hjulspor, stedvis med ganske lidt grus i sporenes bund. Afstanden mellem sporene var meget ens overalt – 1,10 m fra midte til midte (fig. 7).

Vejen og toftegrøfterne A og B fulgte hinanden så nøje, at de må have været sammenhørende. Afstanden mellem toftegrøfterne var ganske bred, fra 10 til 14 m. Jyske Lov, nedskrevet i 1241, nævner at adelveje, dvs. en offentlig vej for alle beboere i en landsby, skulle være fjorten alen bred, svarende til ca. 8 m.⁴ Det er derfor meget tænkeligt, at området mellem grøfterne foruden vejforløbet også havde en funktion som en fælles fægang. Et eksempel på en sådan indhegnet gade eller vej kendes fra vikingetidslandsbyen Vorbasse fra 8.–10. århundrede, hvor der mellem de indhegnede gårde løb en 8–10 m bred gade midt gennem landsbyen.⁵

Fund og datering

Selvom alle stolpehuller blev tømt, og store dele af grøfterne og vejen blev undersøgt, blev der kun gjort få oldsagsfund i de middelalderlige anlæg. I grøft C fandtes rand- og sideskår fra kuglepotte, og i et af de stolpehuller, der formodes at tilhøre det nærliggende hus III, var et enkelt randskår. Den øvrige keramik udgøres af blot to bundskår og ni sideskår.

Randskårene har udfaldende rand med afrundet randlæbe og er uden indvendig kehling. Overfladen af skårene er sort til sortbrun og svagt ru, godset er finmagret, og der er formentlig tale om lokalt produceret miblebrændt keramik. Dateringsmæssigt skal keramikken placeres i tiden omkring begyndelsen af 1200-tallet.

I et af de stolpehuller, der formodes at indgå i hus III, var der brudstykker af en kværnsten af rhinsk basaltlava. Et andet stolpehul i samme hus var opfyldt med munkesten, og også i grøft C lå brudstykker af munkesten. Basaltlava anvendes til kværnsten i både vikingetid og middelalder, mens teglsten først kommer i brug i Danmark omkring år 1160.

Både før og under udgravningen blev der gjort brug af metaldetektor, og herved fandt amatørarkæologerne Harald Holm og Kristian Knudsen hver sin halvdel af en knækket mønt, der lå i det uafgravede område syd for hus II. Mønten kan bestemmes som en penning fra Valdemar II Sejr eller Christoffer I og dateres til perioden 1234-1259.⁶

Da fundmaterialet var meget sparsomt, blev der som supplement foretaget C14-datering af prøver fra to tagstolpehuller og et indgangsstolpehul i hus I. Dateringen af lyngtrækul fra det ene tagstolpehul gav resultatet 1020-1160 e.Kr., mens lyngtrækul fra indgangsstolpehullet blev dateret til 1265-1295 e.Kr. Fra det andet tagstolpehul blev et korn af avnklædt byg dateret til 1075-1220 e.Kr., hvorimod lyngtrækul fra samme stolpehul angav dateringen 65-130 e.Kr. Denne afvigende datering kan forklares med, at ældre materiale er kommet ned i stolpehullet, da det blev gravet.⁷

Oldsagsmaterialet angiver således en datering af bebyggelsen til første halvdel af 1200-tallet, hvilket støttes af C14-dateringerne, der dog antyder, at bebyggelsen kan være ældre.

Økonomi

Med en placering i området mellem hedesletten mod nord og de græsrigge engarealer ned til Storåen i syd, har kvægdrift og måske fårehold været vigtige elementer i bosættelsens økonomi. Foruden at kunne give en indtægt ved salg, har kvæget også haft betydning for fremskaffelse af gødning til dyrkningen af de sandede jorde, og fra hedearealerne har man foruden foder til dyreholdet også kunnet få det nødvendige brændsel.

Handel med kvæg og i særdeleshed med stude har helt op mod vor tid været et vigtigt led i den vestjyske økonomi. Gennem toldregnskaber kan handelen med sikkerhed dokumenteres tilbage til omkring 1500, men meget tyder på, at denne form for specialiseret landbrugsproduktion kan føres tilbage til vikingetiden og måske endnu tidligere.⁸

Fra anlæggene blev der under udgravningen udtaget jordprøver til en senere makrofossilanalyse. Af disse blev prøver fra 11 tag- og vægstolpehuller i hus I, samt en prøve fra folden og fra grøft A analyseret. Prøver-

ne indeholdt foruden trækul og forkullet lyng enkelte korn af avnklædt byg, rug og havre, skalfragmenter fra hasselnødder samt enkelte forkullede frø, bl.a. af lancet vejbred, hvidmelet gåsefod, alm. gåsefod, alm. spergel, alm. fuglegræs, rødknæ og star. Koncentrationerne var dog for små til, at der kan drages detaljerede konklusioner med hensyn til dyrkningspraksis samt funktioner eller aktiviteter i de anlæg, prøverne blev udtaget fra.⁹

Langhusenes funktion

Undersøgelsen af en middelalderlig gård i Tårnby på Amager viste, at hele 70% af de udgravede bygninger på baggrund af manglende ildsteder måtte tolkes som økonomibygninger, og at de i bygningskonstruktion ikke adskilte sig fra beboelseshusene.¹⁰ Det er tilstedeværelsen af et ildsted og eventuelt oldsager, der karakteriserer stuehuset og ikke dets størrelse eller konstruktion.¹¹

I langhusene på Mellemtoft Øst blev der ikke fundet ildsteder eller rester af gulvlag i nogen af bygningerne, men sådanne kunne være forsvundet i takt med den moderne pløjning. I det formodede hus III fandtes der i stolpehullerne skår, munkesten, fragmenter af kværnsten samt ildpåvirkede sten. I grøft C umiddelbart nord for huset var der, som det eneste sted i grøfterne, desuden en større samling skår samt fragmenter af munkesten. Fund af munkesten i middelalderlige landbebyggelser med stolpebyggede huse er ikke unikt. I den tidlige middelalderlige bebyggelse Todderup nordvest for Århus blev der ligeledes fundet munkesten, som antages at være anvendt i forbindelse med opbygning af ildsteder eller bageovne.¹²

Fundene kan indikere, at hus III har været anvendt til beboelse, selvom man skal være forsigtig med at anvende fund fra stolpehuller til en funktionsbestemmelse af huse, specielt når der som her kan være tale om et eller flere huse i mere end en fase.

I modsætning til hus III var der ingen oldsagsfund i de to næsten identiske opbyggede midtsulehuse I og II. Husene lå i samme område som stakladerne og folden, og det er derfor mere rimeligt at tolke deres funktion som økonomibygninger end som beboelseshuse.

Huse konstrueret med midtsuler kendes fåtalligt fra 900-årene, men deres betydning øges i løbet af 1200-tallet. De tidlige huse optræder altid som økonomibygninger i gårdsanlæg, men senere anvendes typen også som hovedbygninger.¹³

Paralleller til hus I og II

I deres grundkonstruktion har hus I og II på Mellemtoft Øst lighed med andre middelalderlige midtsulehuse. De lader sig bedst sammenligne med

midtsulehusene på følgende lokaliteter: Tårnby på Amager dateret til 1100-tallet, Langvang ved Randers og Gudme Søndergade på Fyn fra perioden ca. 1100-ca. 1200, Nr. Farup ved Ribe fra 1166-ca. 1200, samt Todderup ved Århus fra ca. 1230-1313.¹⁴ Ligesom hus I og II på Mellemtoft Øst havde disse huse rette vægforløb og midtsuler placeret i gavlene. Væggene var opbygget af en enkelt stolperække og ikke af dobbelte stolperækker, sådan som det kunne ses i husene på Mellemtoft Øst.

Sådanne dobbelte stolperækker i langsiderne kendes derimod i andre hustyper, nemlig i huse af typen med rette langvægge og ydre skrånede og i de såkaldte udskudshuse med fuldt udskud langs hele langvæggen. Hvis der ikke er bevaret aftryk af selve stolpen i den yderste stolpehulrække, kan det, som det også var tilfældet med husene på Mellemtoft Øst, være vanskeligt at afgøre præcist, hvilken af de to husformer det pågældende hus tilhører.¹⁵ Generelt er det dog kendetegnende for huse med rette vægge og ydre skrånede, at støttestolperne findes langs begge langvægge. I husene på Mellemtoft Øst sås den ydre række langs hele langvæggen kun i den ene langvæg, mens der i den modstående væg fandtes enkelte, sporadisk placerede ydre stolper. Dette taler for, at husene skal tolkes som udskudshuse og ikke som huse med ydre støttestolper.

Huse med udskud langs en hel langvæg er fundet på flere lokaliteter i Danmark. Eksempelvis kan nævnes Vilslev ved Ribe, dateret til 1050-1150 samt de førnævnte lokaliteter Gudme Søndergade og Langvang.¹⁶ Udskuddene på disse huse var omkring 1,5 m brede og således noget bredere end udskuddene i husene på Mellemtoft Øst; men fra andre huse med kun delvist udskud kendes der eksempler på, at udskuddet kan være ned til 1,20 m bredt.¹⁷

Hus I og II på Mellemtoft Øst må således tolkes som retvæggede midtsulehuse kombineret med udskud – en type der ikke er velkendt blandt de danske middelalderlige huse. I flere tilfælde er midtsulehuse og huse med udskud dog fundet inden for samme lokalitet, hvilket taler for, at kombinationen af et midtsulehus med udskud også har kunnet forekomme.¹⁸

Typologisk ligger hovedparten af de huse, hus I og II kan sammenlignes med, inden for en datering til 1100-tallet.

Den danske bygningsforsker Halvor Zangenberg fremlagde i 1925 en oversigt over de danske bøndergårdes byggeskik.¹⁹ Betragter man Zangenbergs kort over forskellige konstruktionstypers udbredelse på daværende tidspunkt, ses det, at området omkring Holstebro var karakteriseret ved netop midtsulekonstruktionen. Midtsulehuse dateret til middelalderen kendes fra lokaliteter over hele landet.²⁰ Men om typen også i middelalderen har været særligt udbredt i visse dele af landet, er det udgravede materiale endnu for lille til at kunne give svar på.

Inden for Holstebro Museums ansvarsområde er der hidtil kun under-

søgt dele af tre andre middelalderlige landbebyggelser. På Nødskov Hede syd for Lemvig undersøgte Axel Stensberg for Nationalmuseet i 1940'erne nogle hustomter, hvor taget ligesom husene på Mellemtoft Øst var båret af midtsuler. Husenes vægge var opbygget af tørv i lighed med de middelalderlige tørvevægshuse, der kendes fra Thy og Mors samt egnen omkring Ringkøbing. Husene fra Nødskov Hede blev på baggrund af et sparsomt fundmateriale dateret til sen vikingetid/tidlig middelalder.²¹

På de andre lokaliteter, Fousinggård sydvest for Struer og Sr. Tolsgård beliggende mellem Struer og Holstebro, var bevaringsforholdene ikke nær så gode.²²

Ved Fousinggård blev der påvist et ca. 10 m langt og 4 m bredt enskibet hus med enkelt-vægstolper samt dele af et lignende hus, og begge huse dateres til vikingetid/middelalder. Ved Sr. Tolsgård, dateret til tidlig middelalder, var anlægssporene så stærkt nedpløjede, at det ikke lod sig gøre at udskille regulære hustomter.

Bebyggelsens udstrækning og relation til Tvis Kloster

Langhusene I-III, folden og stakladerne respekterer alle grøft A, der må tolkes som den vestlige afgrænsning af den gårdstof, bygningerne synes at tilhøre. Mod øst har skrænterne ned mod engdraget udgjort grænsen. Mod syd kan toften have fortsat i retningen ned mod de tilsvarende skrænter nord for Storåen. I nord kan toften være afgrænset med grøft C, men det er dog også muligt, at grøften blot har haft en funktion som en indre opdeling af toften.

De parallelle toftegrøfter A og B samt vejforløbet mellem dem fulgte hverandre ganske nøje og var så ens i struktur, at de må have været samtidige. Tolkes grøft C som en afgrænsning af den delvist afdækkede gårdstof, må der have ligget endnu en toft nord for denne.

På tilsvarende måde kan grøft B ses som den østlige afgrænsning af en tredje toft, der har ligget vest for vejforløbet. Umiddelbart vest for grøft B falder terrænet dog, og der blev ikke afdækket middelalderlige anlæg i udgravningsfelterne eller i søgegrøfter i dette område. Terrænet stiger først, hvor gården Mellemtoft er beliggende i dag, og den tredje gårdstof bygninger må derfor formodes at have været placeret her.²³

Alternativt kan det dog også tænkes, at den delvist afdækkede gårdstof har ligget alene, men man savner da en forklaring på, hvorfor det var nødvendigt med grøfter på begge sider af vejen.

Det er nærliggende at se en forbindelse mellem det omtrent samtidige Tvis Kloster, der lå blot 1 km mod sydøst, og bebyggelsen på Mellemtoft Øst. Bag oprettelsen af klosteret stod Prins Buris, søn af Henrik Skadelaar, hvis far var en bror til kongen Erik Ejegod. Prins Buris havde store jordegodser omkring Holstebro og ved et gavebrev, underskrevet 20.

marts 1163 af blandt andre Kong Valdemar den Store, skænkede han en del af sit jordegods til cistercienserordenen, der skulle grundlægge et kloster, hvor gården Tvisel lå.²⁴ Foruden Tvisel fik klosteret også andre besiddelser, men igen af dem lå i Mejrup sogn, og derfor har bebyggelsen på Mellemtoft Øst næppe hørt under klosteret. Men de to samtidige bosættelser må have haft kendskab til hinanden, og en forbindelse antydes rent fysisk af det vejforløb, som blev påvist i bebyggelsen, og som meget vel kan have ført ned mod klosteret. På udskiftningskort og Videnskabernes Selskabs kort fra begyndelsen af 1800-tallet, som er de ældste kortmateriale fra dette område, er der ikke aftegnet vejforløb, der direkte kunne identificeres som middelaldervejen afdækket i udgravningen. Arkæologisk vil det være vanskeligt at eftervise, om vejen virkelig har ført til klosteret, idet Vandkraftsøen, som før nævnt, har oversvømmet områderne på begge sider af det tidligere åløb.

Sammenfatning og baggrunden for bebyggelsens opståen

Udgravningen Mellemtoft Øst afdækkede dele af en tidlig middelalderlig gårdstoft med tre langhuse, tolket som et beboelseshus og to økonomibygninger, en dyrefold samt fem staklader. Beboelseshuset har formentlig været nedbrudt og genopført på det samme sted. Økonomibygningerne har derimod ikke været foretaget ændringer af, ligesom toftegrøfterne og vejen ikke bærer præg af omlægninger. Bebyggelsen antages derfor kun at have fungeret i en kortere periode, formentlig mindre end hundrede år.

Oldsagsmaterialet angiver en datering af bebyggelsen til første halvdel af 1200-tallet, mens C14-dateringerne antyder, at bebyggelsen kan være opstået i 1100-tallet. Den typologiske datering af langhusene I og II peger i samme retning, idet hovedparten af de sammenlignelige huse dateres indenfor 1100-tallet. Bebyggelsen ser således ud til at være opstået omkring midten af 1100-tallet og ophørt igen omkring midten af 1200-tallet. Vest og nord for bebyggelsen var der toftegrøfter, der antyder, at der har ligget mindst to andre samtidige bebyggelser i tilknytning til gården, og at bebyggelserne har haft fælles vej og fægang.

I den sene vikingetid og tidlige middelalder var det ikke ualmindeligt, at nye bebyggelser blev anlagt ude i et hidtil uopdyrket område. Tiden var præget af en kraftig bebyggelsesekspansion, der havde sin baggrund i en tiltagende vækst i befolkningen og fremkomsten af nye agerbrugsmetoder. Behovet for en udvidelse af det dyrkede areal blev løst ved oprettelse af udflytterbyer – torper – på de eksisterende landsbyers jorder eller ved at anlægge nye bebyggelser ude i områder, der hidtil ikke var opdyrket.²⁵

Sådanne typer af kortvarige bebyggelser, der helt op til vore dage ikke er blevet efterfulgt af yngre bosættelser, har vi muligheden for at undersøge i deres helhed, og uden at billedet er forstyrret af yngre anlæg. Den

undersøgte del af bebyggelsen Mellemtoft Øst viser, hvilket potentiale disse kan indeholde, og at det i fremtiden vil være indsatsen værd at få sådanne bosættelser undersøgt i sin helhed.

NOTER

1. Sagen har på Holstebro Museum journal nr. HOL 20.321. Amatørarkæologerne Harald Holm, Kristian Knudsen og Gunner Mikkelsen medvirkede ved udgravningen, hvor forfatteren stod for den daglige ledelse. Manuskriptet er afsluttet maj 2000. Til udarbejdelsen af artiklen er der ydet støtte fra Det Arkæologiske Nævns publikationspulje.
2. HOL 20.110, sb. nr. 112. Undersøgelse af gruber med skår fra MNV samt fund af en hvæsesten. Undersøgt ved Bodil Nørgård.
3. Jensen 1987, s. 9 og 23.
4. Hoff 1998, s. 289.
5. Hvass 1980, s. 151.
6. Bestemmelsen af mønten er foretaget af museumsinspektør Jens Christian Moesgaard ved Den kgl. Mønt- og Medaillesamling.
7. Prøverne, der blev dateret på AMS laboratoriet på Aarhus Universitet, er følgende: AAR – 6116 (lyngtrækul x62 fra tagstolpehul N 62, hus I), ¹⁴C (BP) 960 +/- 45. AAR – 6117 (lyngtrækul x135 fra indgangsstolpehul N 135, hus I), ¹⁴C (BP) 730 +/- 40. AAR – 6118 – 1 (lyngtrækul x162 fra tagstolpehul N 162, hus I), ¹⁴C (BP) 1900 +/- 45. AAR – 6118 – 2 (avnklædt byg x162 fra tagstolpehul N 162, hus I), ¹⁴C (BP) 865 +/- 40. Dateringerne i teksten angiver kalibreret alder +/- 1 standardafvigelse (Stuiver et al. 1998 Radiocarbon vol. 40 (3), s. 1041-1083).
8. Jørgensen & Eriksen 1995, s. 70.
9. Makrofossilprøverne er venligst analyseret af museumsinspektør David Earle Robinson, Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser.
10. Kristiansen 1999, s. 87.
11. Rasmussen 1994, s. 78.
12. Hoff & Jeppesen 1994, s. 174.
13. Skov 1994, s. 142.
14. Tårnby, hus U3. Kristiansen 1999, s. 29, fig. 5.3. Langvang, Randers, hus VN: Efter Skov 1993, s. 167, fig. 4. Gudme Søndergade: Efter Skov 1993, s. 167, fig. 4. Nr. Farup, hus 2: Madsen 1985, s. 168-178. Todderup: Hoff & Jeppesen 1994.
15. Skov 1994, s. 142, Feveile m.fl. 1990, s. 46.
16. Vilslev, hus B: Jensen 1987, Feveile m.fl. 1990, s. 46. Gudme Søndergade: Madsen 1992, s. 86, fig. 1. Langvang, Randers, hus vx: Efter Skov 1993, s. 168, fig. 5.
17. Nr. Farup, hus 1. Madsen 1985.
18. Dette gælder de tidligere nævnte lokaliteter Nr. Farup, Langvang og Gudme Søndergade samt på flere lokaliteter i Esbjergområdet, se Siemen 1994.
19. Zangenberg 1925.
20. Skov 1994, s. 147-157. Kristiansen 1999, s. 63.
21. Eriksen & Henningsen 1994. Henningsen & Eriksen 2000.
22. Fousinggård. Holstebro Museum, j.nr. HOL 20.042, undersøgt ved Christian Aabo Jørgensen i 1996. Sr. Tolsgård. Holstebro Museum, j. nr. HOL 20.097, undersøgt ved Poul Mikkelsen i 1993/1995.
23. I området mellem udgravningen og gården Mellemtoft blev der ikke fundet middelalderlige anlæg, hverken i de anlagte prøvegrøfter eller ved efterkontrol i forbindelse med etableringen af adgangsveje. Gården Mellemtoft, der tidligere hed "Melborg", optræder ikke på udskiftningskortene fra 1817 og 1840, men er først opført omkring 1861. Gårdens jordtilliggende har tidligere tilhørt gården Agerbæk øst herfor. Tæt op ad Mellemtoft er der fundet fragmenter af middelalderlige skår og inde i haven et brudstykke af en kværnsten af granatglimmer-

skiffer. Gården skal om få år nedrives, og for at undersøge om der kunne være en ældre bebyggelse på stedet, blev der anlagt en prøvegrøft umiddelbart nord og vest for gården, og i den sidstnævnte fremkom et par udaterede stolpehuller.

24. Pedersen 1915.

25. Hoff 1998, s. 122.

LITTERATUR

- Eriksen, P. & H. Henningsen 1994: Fjand og Koustrup. *Fram*.
- Henningsen, H. & P. Eriksen 2000: Hedens huse. *Skalk* 2.
- Feveile, C., S. Jensen & K. Ljungberg 1990: Ansgars Ribe endelig fundet – rapport over en udgravning ved Rosenallé i Ribe 1989. *By, marsk og geest* 1.1988.
- Hoff, A. & J. Jeppesen 1994: Todderup. En udgravet torpbebyggelse og torperne historisk belyst. *Kuml* 1991-92.
- Hoff, A. 1998: *Lov og Landskab. Landskabslovenes bidrag til forståelsen af landbrugs- og landskabsudviklingen i Danmark ca. 900-1250*. Århus.
- Hvass, S. 1980: The Viking-Age Settlement at Vorbasse, Central Jutland. *Acta Archaeologica* 50, 1979.
- Jensen, S. 1987: Gårde fra vikingetiden ved Gl. Hviding og Vilslev. *Mark og Montre* 1986-87.
- Jørgensen, L.B. & P. Eriksen 1995: *Trabjerg – en vestjysk landsby fra vikingetiden*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter XXXI:1. Højbjerg.
- Kristiansen, M. S. 1999: *En middelalderlig gård i Tårnby. Bygninger og gårdstruktur*. Nyhedsbrevets ph.d.-afhandlinger og specialer, Ny række, bind 9, Højbjerg.
- Madsen, C. 1992: Gudme Søndergade. Et hjørne af Gudmes bebyggelse i sen vikingetid og tidlig middelalder. *Fynske Minder*.
- Madsen, P.K. 1985: Houses from the later Part of the Twelfth Century at Farup near Ribe, South-West Jutland. *Journal of Danish Archaeology* vol. 4.
- Pedersen, P.S. 1915: Tvis Kloster. *Hardsyssels aarbog*, niende bind.
- Rasmussen, U.F. 1994: Middelalderhuse. Nyere undersøgelser ved Køge. *hikuin* 21.
- Siemen, P. 1994: Middelaldergårde og tofter på Esbjergene. *hikuin* 21.
- Skov, H. 1993: Nogle hovedtræk i udviklingen af hustyperne i det gammeldanske område fra ca. 800-1200 e. Kr. *Beretning fra Arkæologi i Slesvig* 2, 1992.
- Skov, H. 1994: Hustyper i vikingetid og tidlig middelalder. Udviklingen af hustyperne i det gammeldanske område fra ca. 800-1200 e.Kr. *hikuin* 21.
- Zangenberg, H. 1925: *Danske bøndergårde*. København.

Mellemtoft Øst

An early medieval rural settlement near Tvis Kloster

In 1999, Holstebro Museum investigated a rural settlement from the Middle Ages in Mejrup parish three kilometers east of Holstebro (fig. 1-2). During the investigation, a system of squares and ditches taking up an area of 6000 square meters were unearthed.

The medieval structures comprises a road track running north-south between two parallel croft ditches, and east of this, three long-houses, a pen, and five Dutch barns. Moreover, a Bronze Age house site and a few pits and postholes from the Neolithic Age and Bronze Age were uncovered.

House I had a length of 30.5 meters and an east-west orientation. There were traces of seven roof-bearing posts placed between 4 and 6 meters apart along the axis of the house (fig. 3). At both gables, the outermost roof-bearing posts were placed in the wall. The southern house wall consisted of an inner and an outer row of posts, placed 0.75-1.1 meters apart. The width of the house, measured between the inner walls, was 5 meters. The northern house wall seemed to have had only one row of posts. However, some of the scattered postholes were situated at such a distance from the axis of the house that they might indicate that part of this wall also had two rows of posts.

The inner southern house wall had three entrances, each 1.25-meters wide and moved a bit into the house. One side of each entrance had been placed next to a roof bearing post, which indicates that the house had more rooms. Postholes on either side of the roof bearing post next to the westernmost entrance were probably from a partition wall.

The postholes from the wall posts contained no traces from the posts, and it is impossible to determine whether the posts of the outer row were upright or slanting.

House II was situated 30 meters south of house I and parallel with it. It had a length of 26 meters and a width of 4.5 meters, measured between the inner walls (fig. 4).

House III was represented by a group of postholes probably representing several phases of one or more houses and covering an area of 18×6 meters in the northwestern part of the excavation, next to ditch C (fig. 5).

In the northwestern corner of house I, an approximately 9×9-meter large square was not contemporary with the house. The southwestern corner of the structure had a 5-meter wide opening. This structure is interpreted as a pen.

Several postholes very close to the eastern gable of house I and the western gable of house II did not seem to belong to the house constructions, but probably represent detached buildings. From these postholes, it was possible to isolate a Dutch barn by house I and three such barns next to house II. However, the rest of the postholes outside the houses indicate the existence of still more structures. West of the pen, another group of postholes could be interpreted as a Dutch barn, whereas other postholes gave no clue as to their function.

West of the longhouses, croft ditch A ran north-south, and ditch B ran parallel to this at a distance of 9-14 meters. Between these ditches was a road track (fig. 2, 6 - 7). The ditches and the road continued beyond the edge of the excavation.

North of the presumed house III, another ditch ran at an angle from ditch A. To the east, ditch C ended close to a modern ditch, but it may continue into the not investigated area to the east. South of the corner, at the junction between ditch A and ditch C, there was a possible entrance, as at this point, ditch A was not detectable across a 3.5-meter wide stretch.

The fact that the road and the croft ditches A and B were parallel indicates that they were contemporary. Possibly, not only the road, but also the area between the ditches functioned as a common cattle walk.

A common feature shared by the medieval

structures was a general lack of finds. The artifacts only amount to a few potsherds from the early 13th century, fragments of a grinding stone of Rhine basalt and fragments of medieval bricks. Samples for a C-14 dating were taken from the postholes of two roof-bearing posts and an entrance post. A coin found in the excavated area south of house II dates back to 1234–1259.

No fireplaces or traces from floor layers were found in any of the buildings at Mellemtoft Øst. However, modern ploughing could have gradually destroyed these. In the assumed house III, the postholes contained potsherds, medieval bricks, fragments of grinding stones, and fire-cracked stones. The finds may indicate that house III was a dwelling house.

Contrary to house III, the two almost identical houses I and II with central posts contained almost no finds. These houses were situated in the same area as the Dutch barns and the pen, and their function may therefore be interpreted as outbuildings rather than as dwellings.

House I and II at Mellemtoft Øst are interpreted as houses with straight walls and a central row of roof bearing posts combined with a “lean-to” – an unusual type house for medieval Denmark. Houses of a type similar to I and II usually date from the 12th century. The settlement is thought to have existed from the mid-12th century until the mid-13th century.

Ditch A, is disturbed by neither the long-houses I–III, nor the pen, nor the Dutch barns, and it is interpreted as the western demarcation of the croft to which the buildings seem to belong.

The parallel croft ditches, A and B, and the road between them, were parallel and had the same structure. They are therefore interpreted as contemporary. If ditch C is interpreted as a demarcation of the partly uncovered farm site, then another croft must have been situ-

ated north of it. Similarly, ditch B may be interpreted as the eastern demarcation of a third croft, which may have been situated west of the road. All these farms must have used the same road and cattle walk. Alternatively, the partly uncovered farm site was the only one. However, if this is the case, we are left wondering why ditches were necessary on both sides of the road.

It is an obvious thought that the settlement at Mellemtoft Øst was somehow connected with the contemporary monastery of Tvis Kloster, a mere kilometer to the Southeast.

The monastery was founded by Prince Buris, the son of Henrik Skadelaar, whose father was a brother of King Erik I the Evergood. Prince Buris owned landed property around Holstebro, and in a deed signed on the 20th of March, 1163, by King Valdemar I the Great, and others, he gave part of his estate to the Cistercian Order, which was to establish a monastery where the farm of Tvisel was situated. Apart from Tvisel, the monastery had other possessions, but none of them lie in Mejrup parish, and so the settlement at Mellemtoft Øst probably did not belong to the monastery. However, the two contemporary settlements must have known each other, and some connection is suggested by the road, which may well have led from the settlement to the monastery. None of the roads on the maps from the early 19th century – which are the oldest maps of this area – can be identified as the one excavated in the settlement. Whether or not the road led to the monastery will be difficult to prove archaeologically, as the lake connected to the hydroelectric power station has flooded the areas on both sides of the old river.

Bo Steen
Holstebro Museum

Translated by
Annette Lerche Trolle